

PREGLEDNI NAUČNI ČLANAK

Mr Boško Tripković*

MILITANTNA DEMOKRATIJA I AUTONOMIJA

Apstrakt: *Rad predstavlja osvrt na zbornik radova Militantna demokratija – nekada i sada urednice Violete Beširević. U prvom delu, autor nudi prikaz i kritiku priloga iz zbornika, ukazujući istovremeno na moguće pravce budućih istraživanja o militantnoj demokratiji. U drugom delu, autor razmatra tezu prema kojoj se vrednost demokratije iscrpljuje principom jednakosti autonomija, te je koncept militantne demokratije protivrečan jer vređa ovaj princip. Braneći šire razumevanje vrednosti demokratije i suštinsko poimanje autonomije, autor tvrdi da postoji neprotivrečno moralno opravdanje militantne demokratije koje polazi od principa jednakosti autonomija ali se na njega ne može svesti.*

Ključne reči: militantna demokratija, autonomija, liberalizam, ljudska prava, politička prava, ustav, sloboda govora, zabrana političkih partija

Opstanak demokratije predstavlja zagonetku. Sa jedne strane, demokratija seje seme sopstvenog uništenja jer je posvećenost pluralizmu ideja i vrednosti čini krhkom i podobnom za podriivanje iznutra. Sa druge strane, pokazala se daleko robusnijom od ideologija koje su pretile da je ugroze, kao što su fašizam ili komunizam.¹ Deo ove robusnosti može se objasniti i činjenicom da tolerancija prema različitim viđenjima dobrog života – koja leži u osnovi liberalne demokratije – ne podrazumeva i povlačenje pred autoritarnim političkim silama. Savremene demokratije mogu se u tom smislu smatrati „militantnim” jer predviđaju niz mera zaštite od autoritarnih pretnji koje koriste demokratska prava, procedure i institucije za nedemokratske ciljeve.² No, tu leži paradoks ili, bolje rečeno, tenzi-

* Istraživač u Evropskom univerzitetkom institutu u Firenci (Italija)
e-mail: bosko.tripkovic@eui.eu

1 Bobbitt, P., 2002, *The Shield of Achilles: War, Peace, and the Course of History*, New York, Alfred A. Knopf, pp. 24–64. Bobit vidi period od početka Prvog svetskog rata do 1990. godine kao period „dugačkog rata”, gde za dominantan oblik uređenja savremene države konkurišu fašizam, komunizam i parlamentarna demokratija.

2 Koncept militantne demokratije prvi put je artikulisan u nekoliko članaka Karla Levenštajna, među kojima su najznačajniji: Loewenstein, K., 1937, *Militant Democracy and Fundamental Rights I*, 31 *American Political Science Review* 3, pp. 417–32; Loewenstein, K., 1937, *Militant Democracy and Fundamental Rights II*, 31 *Ameri-*

ja sa kojom se suočavaju „militantne” demokratije, spremne da limitiraju demokratska prava zarad sopstvenog opstanka: ako dopuste ograničenje ili ukidanje prava koja čine njihovu ontološku srž, da li se i dalje mogu smatrati demokratijama?

Pored ove centralne dileme, pojam militantne demokratije pokreće i niz drugih pitanja za koja bi se moglo reći da su jedna od najtežih u ustavnoj teoriji. Nekoliko je razloga za to. Pre svega, iako postoji intuitivno razumevanje mera koje se mogu smatrati „militantnim”, ovaj koncept pretili da se proširi na ograničenje gotovo svih prava i sloboda (ne samo političkih, kao što su izborna prava, sloboda govora, okupljanja ili udruživanja, već i drugih, poput lične slobode ili slobode veroispovesti), na niz instrumenata različitog karaktera (ustavnih, administrativnih, krivičnih), te na veliki broj opasnosti od kojih nisu sve u direktnoj vezi sa ugrožavanjem demokratije (na primer, postoji tendencija razumevanja mera usmerenih protiv terorizma ili ograničenja religijskih sloboda u javnoj sferi kao nepohodnih u odbrani „demokratije”). Takođe, mere militantne demokratije variraju u zavisnosti od konkretnog društvenog i institucionalnog konteksta, pa svaka ozbiljna analiza podrazumeva poznavanje specifičnih okolnosti u kojima se one primenjuju. Najzad, militantna demokratija stavlja na probu osnove legitimnog političkog autoriteta, što nužno komplikuje pitanje njenog normativnog opravdanja, naročito jer se u filozofskom smislu ovaj problem naslanja na dublje tenzije između slobode i stabilnosti, neslaganja i istine, emocija i razuma.

Violeta Beširević je u zborniku radova *Militantna demokratija – nekada i sada* okupila impresivnu grupu domaćih pravnih i političkih teoretičara koji se hvataju u koštac sa nizom konceptualnih, normativnih, pravnih, socioloških i istorijskih pitanja vezanih za militantnu demokratiju.³ Rezultat je sjajna knjiga koja nesumnjivo zaslužuje pažnju javnosti. Čitalac navikao na puku recepciju i repetaciju inostranih ideja u domaćoj pravnoj literaturi – što je nažalost isuviše česta pojava – biće prijatno iznenađen činjenicom da se na našem tržištu pojavila publikacija koja zavređuje da

can Political Science Review 4, pp. 638–58; Loewenstein, K., 1938, Legislative Control of Political Extremism in European Democracies I, 38 *Columbia Law Review* 4, pp. 591–622; Loewenstein, K., 1938, Legislative Control of Political Extremism in European Democracies II, 38 *Columbia Law Review* 5, pp. 725–774. Za savremeno razumevanje militantne demokratije videti: Müller, J-W., *Militant Democracy*, u: Rosenfeld, M., Sajó, A. (ur.), 2012, *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, pp. 1253-1269; Sajó, A., 2004, (ur.), *Militant Democracy*, Eleven International Publishing, Utrecht; Thiel, M., 2009, *The Militant Democracy Principle in Modern Democracies*, Ashgate, Farnham.

3 Beširević, V. (ur.), 2013, *Militantna demokratija – nekada i sada*, Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik, Beograd. Ukoliko drugačije nije naglašeno, brojevi stranica i citati u tekstu odnose se na ovaj zbornik.

bude prevedena na strane jezike. Tri su osnovne karakteristike koje ovaj zbornik čine vrednim hvale. Prvo, to je teorijska dubina priloga – gotovo svi autori se dotiču filozofskih problema koji čine pitanje militantne demokratije interesantnim i izvan uskih okvira akademske pravničke javnosti; na primer, u priložima Violete Beširević (o praksi Evropskog suda za ljudska prava) ili Slobodana Beljanskog (o odlukama Ustavnog suda Srbije) teorijska pitanja ostaju u prvom planu jer nas autori na njih konstantno podsećaju objašnjavajući njihov značaj u konkretnim okolnostima. Drugo, širina obuhvaćenih problema i perspektiva je impozantna, te je zbornik iscrpan i eklektičan; praktično ne postoji pitanje vezano za militantnu demokratiju koje nije razmotreno, dok su ponavljanja mahom izbegnuta, pa se knjiga čita kao monografija, zadržavajući istovremeno spektar različitih pogleda koji se i može očekivati od zbornika. Treće, u većini priloga pogođen je pravi balans između deskriptivnosti i argumentativnosti; na tržištu na kome praktično ne postoje ozbiljniji radovi o militantnoj demokratiji, autori moraju biti u dilemi da li da naglasak stave na informativnost i što više doprinesu poznavanju samog problema, ili da se odluče da brane određenu tezu rizikujući da prosečan čitalac, usled nedostatka prethodnih domaćih studija, neće biti u prilici da njihove argumente oceni.

Prikaz ću podeliti na dva dela. U prvom ću se fokusirati na predstavljanje priloga iz zbornika. Cilj će mi biti da prenesem osnovne uvide svakog pojedinačnog priloga (kako bi čitalac mogao da odluči želi li da im posveti vreme), ukažem na pravce u kojima bi se mogla razvijati dalja istraživanja na istu temu, kao i da identifikujem nedostatke tamo gde je to moguće. U drugom delu – mahom inspirisan prilogom Nenada Dimitrijevića – pokušaću da skrenem pažnju na mogućnosti različitog gledanja na vrednost autonomije i demokratije, što posledično može dovesti u pitanje neke aspekte njegovog argumenta, kao i pojedine normativne teze iz ostalih priloga u zborniku. Nastojaću da skrenem pažnju na značaj ostvarivanja suštinske autonomije, koje je – po mom mišljenju – neophodno da bi se normativna dimenzija problema mogla bolje sagledati; konkretno, tvrdiću da ukoliko se demokratija shvati kao okvir priznavanja i razvijanja suštinske autonomije, to može donekle izmeniti moralnu poziciju sa koje se nastupa u ograničenju prava.

* * *

Ako bismo tražili analogiju u muzici, onda bi se zbornik mogao videti kao fuga, a osnovna konceptualna i normativna pitanja kao osnovna tema koja se iznova vraća u svakom prilogu, bivajući pritom razrađivana i dopunjavana novim dimenzijama. Ova osnovna tema predstavljena je

u eseju Nenada Dimitrijevića („Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?”) koji otvara zbornik i pruža njegovu filozofsko utemeljenje. Dimitrijević nastoji da ponudi rekonceptualizaciju militantne demokratije kako bi pronašao izlaz iz paradoksa koji je čini „duboko protivrečnim diskriminatorским institutom” (str. 32). Paradoks, ili bolje rečeno tenzija, sastoji se u sledećem: ako demokratiju čini skup vrednosti u čijoj osnovi je zahtev za priznavanjem moralne jednakosti ljudi, i posledično, neutralnošću države prema vrednosnim sistemima koje ljudi svojom slobodnom voljom usvajaju, te ako militantna demokratija negira moralnu autonomiju pojedincima koji usvajaju „nelegitimne” vrednosti, onda militantna demokratija zapravo ne štiti demokratiju, već potkopava njene temelje. Ovaj problem ukazuje na neusklađenost u našem pojmovnom i vrednosnom sistemu koji valja otkloniti. Dimitrijević želi da pokaže da je na tom putu potrebno novo određenje militantne demokratije, koje – nasuprot njenom „standardnom razumevanju” (str. 33) – ne počiva na argumentu vezanom za odbranu demokratije nedemokratskim sredstvima, već svoje opravdanje nalazi u zaštiti vrednosti na kojima sama demokratija i počiva. Drugim rečima, Dimitrijević nas poziva da se zapitamo zbog čega je demokratija važna („Jednostavna teza o neophodnosti odbrane demokratije počiva na drugoj, manje jednostavnoj tvrdnji: demokratija je politički režim koji zaslužuje da bude branjen”, str. 31) što bi trebalo da dovede do izmeštanja normativnih argumenata u prilog ili protiv militantne demokratije na ravan univerzalnih vrednosti gde će uložiti u debati – a samim tim i rešenje problema – biti jasniji. Dimitrijević u prvi plan stavlja dilemu u pogledu predmeta zaštite mera militantne demokratije: ili su to „jednakost svih slobodnih građana” ili „demokratija kao poredak koji integriše određeno tumačenje vrednosti sa instrumentima represije” (str. 55). Problem je što u „standardnom određenju” dolazi do neravnoteže u korist ovog drugog predmeta zaštite, pa se demokratija vidi kao samostalna i neupitna vrednost, po kojoj se ostale vrednosti imaju procenjivati (str. 56–7). Rešenje je, smatra Dimitrijević, u reformulisanju mera militantne demokratije i njihovom mirenju sa vrednostima zbog kojih se za demokratiju i valja boriti. Na taj način, tvrdi Dimitrijević, moguće je zadržati neke od mera militantne demokratije i istovremeno očuvati vrednosno jezgro „konstitucionalne demokratije” jer će se „zloupotrebom slobode [...] smatrati svako ono – i samo ono – uživanje slobode kojim se narušava jednaka sloboda drugih” (str. 59), dok će militantna demokratija imati moralni razlog da sankcioniše i sprečava isključivo takva narušavanja jednake moralne autonomije pojedinaca (str. 60). Kao što je već rečeno, prilog Nenada Dimitrijevića biće predmet detaljnije analize; no, ovde valja još jednom podvući

da se radi o filozofski najambicioznijem prilogu iz zbornika koji po broju ideja i argumenata zaslužuje da bude naširoko čitan i raspravljan.

Prilog Milana Podunavca „Borbena demokratija: konstrukcija neprijatelja demokratije u istorijskim i savremenim političkim društvima” završava zvaničan filozofski uvod zbornika. Podunavac istovremeno razmatra istorijsku i teorijsku dimenziju militantne demokratije. U prvom delu, autor vodi čitaoca kroz različite modele putem kojih su države kroz istoriju branile sopstvene političke poretke – tvrdeći da je postojanje mera odbrane njihova univerzalna karakteristika – a završava osvrtnom na aktuelne probleme vezane za borbu protiv terorizma i izgradnju demokratije nakon pada komunizma. U drugom delu, Podunavac predstavlja gledišta različitih autora o militantnoj demokratiji, a prilog zaključuje konstatacijom da je problem militantne demokratije posebno aktuelan za srpsko društvo u periodu konsolidacije demokratskih institucija. Prilog je informativan i može se preporučiti kao pregled gledišta o problemu militantne demokratije u političkoj teoriji, te će poslužiti kao referentna tačka onima koji žele da započnu sopstveno istraživanje na ovu temu. Ipak, količina sumiranih teorijskih pogleda na militantnu demokratiju je na momente i nedostatak ovog priloga, odnosno dovodi do određenih kontradikcija. Na primer, Podunavac istovremeno tvrdi da

Rolsova konstrukcija pokazuje da stabilnost političkog poretka u krajnjoj instanci nije moguća bez oslona na neku, makar i minimalnu formu supstantivnog konsenzusa. Argumentacija i normativno polazište Hermana Helera, kao što sam pokazao, nadmoćna je u rešenju ovog fundamentalnog pitanja[...] (str. 84),

ali i da normativni principi na kojima Herman Heler zasniva svoj model „moraju biti duboko usidreni u političkim sentimentima (kulturi) građana”, dok je „[p]overenje u ove bazične principe u suštini [...] temelj koji poretku obezbeđuje sigurnost i stabilnost” (str. 80). Postavlja se pitanje, recimo, zašto je Helerov model u prednosti u odnosu na Rolsov, ako se i sam zasniva na konsenzusu u pogledu osnovnih principa?

Esej Violete Beširević, urednice zbornika, („Ubiti pticu rugalicu? Militantna demokratija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava”) stavlja teorijske dileme vezane za militantnu demokratiju u kontekst Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Problemi naglašeni u razmatranjima Dimitrijevića i Podunavca ovde dobijaju praktičnu dimenziju, jer nas Beširević vešto vodi kroz brojne pojavne oblike mera militantne demokratije, stalno se vraćajući na osnovnu dilemu vezanu za njihovu primenu, odnosno na „činjenicu da je, iako je reč o kompatibilnim konceptima, neizbežna unutrašnja tenzija između demokratije i ljudskih prava” (str. 91). Izbegavajući skepticizam prema

militantnoj demokratiji i stanovište prema kome ona stoji u inherentnoj analitičkoj kontradikciji sa liberalnim načelima jednake slobode za sve, Beširević pokazuje da je ravnoteža između demokratije i ljudskih prava moguća, precizno objašnjavajući kako se može naći izlaz iz ovog navodnog paradoksa na primeru prakse Evropskog suda za ljudska prava. Istovremeno, Beširević ukazuje na slučajeve u kojima je balans narušen na štetu ljudskih prava upravo zbog opasnosti na koju Dimitrijević upozorava: poistovećivanja demokratije sa vrednosnim poretkom koji ne ostavlja mesta za pluralizam vizija dobrog života. Prilog započinje razmatranjem etosa Evropske konvencije, koju autorka opravdano naziva „instrumentom militantne demokratije” (str. 88) da bi potom usledila analiza sudske prakse vezane za ograničenje slobode govora (u brojnim kontekstima), zabranu i raspuštanje političkih partija, kao i ograničenje izbornih prava. Beširević završava argumentovanom kritikom prakse Evropskog suda u slučajevima gde se zaštita demokratskog poretka poistovećuje sa zaštitom specifičnog shvatanja sekularne države, pri čemu se efektivno ograničava pravo na slobodno iskazivanje religije pripadnicima samo jedne veroispovesti. Beširević sa pravom odbacuje tumačenje Konvencije prema kojem se mera zabrana nošenja muslimanske marame smatra neophodnom za očuvanje demokratije. Kako tvrdi Beširević, ograničenje slobode veroispovesti bez utvrđivanja direktne pretnje po demokratski poredak negira pluralizam koji leži u njegovoj osnovi, te predstavlja „mutiranje ideje militantne demokratije” (str. 120). Prilog Violete Beširević služiće kao odličan vodič svima onima koji budu u prilici da odlučuju o merama militantne demokratije, pre svega kao iscrpan uvid u praksu Evropskog suda za ljudska prava, ali i kao upozorenje da se takve mere ne smeju zloupotrebiti.

Tanasije Marinković u svom doprinosu zborniku razmatra istorijsku transformaciju militantne demokratije, koristeći kao primer uporednu praksu o zabrani političkih stranaka (prilog je naslovljen: „Koliko je militantna ‘militantna demokratija’? Primer zabrane političkih stranaka u uporednom pravu”). Osnovna teza koju zastupa Marinković je da u savremenim uslovima „zabrana političkih stranaka gubi na svojoj militantnosti” (str. 126), drugim rečima, da umesto sistema izvanrednih mera kojima se u vremenski ograničenom periodu suspenduje demokratija, militantna demokratija zapravo postaje njen sastavni deo. Evolucija mera militantne demokratije odigrava se na nivou ograničenja prava i sloboda – konkretno, u ovom slučaju, slobode udruživanja – pa se time one istovremeno podvrgavaju sudskoj kontroli, gube oštricu i vanredni karakter, te najzad dovode u sklad sa osnovnim postulatima na kojima počiva liberalna demokratija. U Marinkovićevom prilogu ponovo vidimo razradu filozofskog okvira koji je postavio Dimitrijević, no ovaj put se radi o empirijskom

istraživanju koje pokazuje da transformacija od Levenštajnovog modela nedemokratske zaštite demokratije ili „borbe protiv vatre vatrom” do savremenog određenja militantne demokratije kao sastavnog dela korpusa sloboda i prava dolazi kao posledica čitavog niza društvenih i istorijskih okolnosti. Marinković svoju tezu potvrđuje poredeći tradicionalni model mera militantne demokratije (koristeći kao primer razvoj instituta zabrane političkih stranaka u Francuskoj, SAD i Nemačkoj) sa njihovim savremenim određenjem nastalim u dijalogu ustavnih sudova Turske i Španije sa Evropskim sudom za ljudska prava. Marinković pokazuje da je jurisprudencija Evropskog suda u velikoj meri ograničila mogućnosti zabrane rada političkih stranaka i kroz nekoliko sudski razvijenih standarda uvela institute militantne demokratije u 21. vek. Čitalac zainteresovan da pronađe iscrpne podatke o komparativnoj praksi o zabrani rada političkih partija neće pogrešiti ako posveti vreme Marinkovićevom prilogu, dok količina izloženih podataka i ideja budi nadu da će autor u budućnosti posvetiti ovom pitanju i monografiju u kojoj bi centralna sociološka teza došla još više do izražaja.

Miodrag A. Jovanović – u prilogu „Ima li ‘borbena demokratija’ alternativu? Pogled iz perspektive tranzicionog društva” – bavi se normativnim utemeljenjem zabrane političkih stranaka u tranzicionim društvima. Autorovim rečima, cilj rada je da odgovori na pitanje „da li je model ‘borbene demokratije’ najadekvatnija strategija za demokratsku tranziciju i konsolidaciju jednog bivšeg autoritarnog društva, kakvo je i srpsko” (str. 186). Jovanović ispravno – i slično Dimitrijeviću – vezuje normativno opravdanje mera militantne demokratije za konceptualno određenje same demokratije. Različito razumevanje militantne demokratije Jovanović objašnjava transformacijom shvatanja demokratije od proceduralne (koja se temelji na „vrednosnom relativizmu”) ka njenom supstantivnom određenju koje demokratiju vezuje za ostvarenje određenog vrednosnog sistema koji ne može biti predmet većinskog odlučivanja (str. 188–193). No čak i kada postoji saglasnost o temeljnim vrednostima koje bi trebalo štiti – otrežnjujući je uvid Miodraga A. Jovanovića – „ispostavlja se da je pitanje izbora odgovarajuće strategije pre stvar političke strategije, nego normativne političke filozofije” (str. 195). Dakle, Jovanović smatra da je pitanje oportuniteti mera militantne demokratije u direktnoj vezi sa okolnostima u kojima se one primenjuju i *rezultata* koji se njima mogu postići (pri čemu u rezultate valja uvrstiti ne samo konkretne posledice već i konsolidaciju sistema demokratskih vrednosti). U tu svrhu, autor predstavlja slučaj postfrankovske Španije u kojoj je izostala zabrana političkih partija, čime su „neprijatelji demokratije” uključeni u demokratski proces a antagonizam je izbegnut. Jovanović zatim povlači analogiju

između španskog i srpskog slučaja, gde je – prema njegovom mišljenju ispravno – izbegnuta zabrana političkih partija, čime su radikalni elementi bivšeg režima uspešno marginalizovani. Jovanovićev prilog pokazuje da se mere militantne demokratije moraju koristiti oprezno, čak i kada smo sigurni u postojanje moralno ispravnog odgovora. Na nepretenciozan način, Jovanović nudi argumente za i protiv zabrane stranaka zaključujući da svaka odluka nužno mora voditi računa o konkretnom društvenom i istorijskom kontekstu. Prilog Miodraga A. Jovanovića izvrsno će poslužiti kao osnov za dalje istraživanje (iako sam autor na momente zvuči skeptično prema generalnim i akontekstualnim zakonitostima u ovoj oblasti) koje bi reklo više o elementima na osnovu kojih se može proceniti da li će se neprijatelji demokratije uspešno uključiti u demokratske institucije ili takvim uključenjem marginalizovati.

Dejan Pavlović (u prilogu „Govor mržnje: od ‘tržišta ideja’ do apsolutne zabrane – *američki v. evropski pristup*”) postavlja pred sebe zadatak da utvrdi „domašaj prava na slobodu govora i racionalnost njegovog ograničavanja” (str. 207) u slučaju govora mržnje. Nakon pregleda argumenata u prilog ograničavanju i protiv ograničavanja slobode govora, autor opisuje dva suprotstavljena modela u ovom pogledu – „američki” i „evropski”. Dok američki libertarijanski model pretpostavlja slobodu govora drugim vrednostima, te ostavlja više prostora za „tržište ideja”, evropski model je restriktivniji i govor mržnje ne uživa sličnu zaštitu. Pregled prakse u prilogu – prema autorovim rečima – nije usmeren da ponudi normativnu potporu jednom ili drugom modelu. No, iako je za cilj postavio da utvrdi „racionalnost” ograničenja slobode govora, Pavlović u zaključku govori sledeće:

Unapred se moram ograditi od odgovora na pitanje koji je model bolji i treba li zabraniti govor mržnje. Ovaj problem predstavlja klasičan *trade off*, jer u svakom balansiranju između dve vrednosti mora nastati određena šteta [...] Stiče se utisak da navedeni modeli počivaju na dve svojevrsne ideologije. (str. 243)

Čini se da Pavlović poručuje da nema pravog odgovora na ovo pitanje, ali nije jasno da li je to zbog međusobne nemerljivosti pluralnih vrednosti – u stilu Isaje Berlina⁴ – ili zbog toga što je svaki sistem vrednosti zapravo samo ideologija, što bi vodilo u dublji moralni skepticizam. Međutim – uprkos ovoj preliminarnoj opasci – Pavlović ipak nudi normativno rešenje i prateći Šaja tvrdi da se govor mržnje valja ograničiti kada pretili da nepovratno uništi ustavni poredak. Konkretni izraz ovog normativnog stava Pavlović vidi u američkom modelu šire zaštite slobode govora (str. 244), no izostaje analiza argumenata koji nastoje da pokažu da govor mržnje zapravo može ugroziti poredak društva zasnovan na dostojanstvu,

4 Videti Berlin, I., 1969, *Four Essays on Liberty*, Oxford, Oxford University Press.

te da je stoga američki model neprikladan.⁵ Prilog je nesumnjivo sveobuhvatan, analitičan i informativan, te je šteta što autor odbija da ponudi nešto više na normativnoj strani od opredeljivanja za jednu od postojećih teza bez detaljnijeg argumentovanja njoj u prilog.

Članak Slobodana Beljanskog („Militantna demokratija u praksi Ustavnog suda Srbije”) zatvara raspravu o militantnoj demokratiji fokusirajući se na pitanje od najvećeg značaja za srpsko društvo: zabranu udruženja u praksi Ustavnog suda Srbije. Kako Beljanski ispravno primećuje, prilikom odlučivanja Ustavnog suda o ovim pitanjima pravo se susreće sa nizom drugih razloga koji se moraju uzeti u obzir – kao što su „društveni odnosi, moralne vrednosti i političke procene” (str. 247) – pa se odgovor na njih mora tražiti u interpretaciji koja prevazilazi dogmatsko čitanje ustava. U osnovi, Beljanski zamera Ustavnom sudu dve stvari: prvo, logičke i pravne nedoslednosti koje karakterišu kako pojedine odluke Ustavnog suda tako i praksu po ovom pitanju u celini; drugo, oklevanje da se upusti u koštac sa teškim „teorijskim” problemima koje odluke o zabrani udruženja nužno podrazumevaju. Autor u prvom delu priloga, nakon kratkog podsećanja na četiri presude Ustavnog suda u postupcima o zabrani udruženja, osporava zaključke suda – jedan po jedan – ukazujući na njihov analitički i pravni besmisao. Simptomatičan je, recimo, primer zabrane „Nacionalnog stroja” koji je zabranjen zbog „tajnosti” a ne eksplicitno zbog ciljeva koje zastupa, pa bi se moglo zaključiti da se prerastanjem ove organizacije u javnu otklanjaju formalni razlozi za njeno ukidanje. Ovakva jurisprudencija apsurdna, na koju smo nažalost već navikli, prema mišljenju Beljanskog vuče još dublje korene u oklevanju ili nesposobnosti suda da se pozabavi teškim moralnim dilemama i društvenim posledicama svojih odluka. U drugom delu svog priloga, Beljanski nabraja neke od pogleda na ovo pitanje koje bi sud trebalo da ima u vidu. Autor uverljivo brani tvrdnju o neophodnosti teorijski informisanog pristupa prilikom odlučivanja o zabrani udruženja, ali postavlja se pitanje šta je uzrok odbijanja suda da se u takva razmatranja upusti? O tome možemo spekulirati: verovatno da se radi o kombinaciji vrednosnog neslaganja i političkog oportunitizma sudija Ustavnog suda. No, šta ako se radi o prostom nepoznavanju složenog filozofskog okvira u kojem bi ova pitanja trebalo razmatrati? To bi onda bio problem u čijem rešavanju akademska i stručna javnost moraju imati aktivniju ulogu. Zbog toga se osnovna poruka Slobodana Beljanskog o tome da teorijska pitanja ne smeju biti ignorisana – dodao bih, bez obzira na vrednosnu nesaglasnost sudija – valja dopuniti i zahtevom upućenim akademskoj javnosti da posveti više vremena skretanju

5 Videti Waldron, J., 2012, *The Harm in Hate Speech*, Cambridge MA, Harvard University Press.

pažnje Ustavnog suda na značaj ovih pitanja, odnosno na činjenicu da ih ne može izbeći, hteo to ili ne. Zbornik pred nama svakako je značajan korak na ovom putu.

* * *

U ovom delu prikaza razmotriću neka od spornih pitanja vezanih za koncept militantne demokratije, uzevši kao referentnu tačku teze iznete u članku Nenada Dimitrijevića. Nije mi cilj da opovrgnem njegov osnovni zaključak, nego da pokušam da ga postavim na – po mom mišljenju – realnije osnove i delom modifikujem. Da ponovim: Dimitrijević smatra da koncept militantne demokratije počiva na paradoksu, budući da je vrednost demokratije iscrpljena univerzalnim vrednostima među kojima centralnu ulogu ima ideja jednakih prava za sve, te da se demokratija posledično može štititi samo u slučaju da su takva jednaka prava ugrožena. Nekoliko je pretpostavki u ovom određenju koje zaslužuju dodatnu problematizaciju, jer Dimitrijevićev argument počiva na dve tvrdnje koje bi trebalo dodatno razjasniti i kvalifikovati. Prva je da je vrednost demokratije utemeljena isključivo u priznavanju jednake moralne autonomije, a druga da država mora biti apsolutno neutralna prema sistemima vrednosti koje pojedinci usvajaju. Osvrnuću se na neke od problematičnih aspekata ove dve teze i pri tome ću pokušati da ponudim kompletnije određene vrednosti demokratije. Osnovna perspektiva koju želim da naglasim je da strogi deontološki i neperfekcionistački liberalizam – grubo rečeno, u ovom slučaju, stanovište prema kojem se normativni razlozi ne mogu tražiti u posledicama pojedinih mera militantne demokratije po društvo u celini i prema kojem država mora zadržati apsolutnu neutralnost u pogledu vizija dobrog života koje pojedinci biraju slobodnom voljom – predstavlja neadekvatan normativni okvir za razmatranje militantne demokratije; tvrdiću da je u čistom obliku ovaj okvir neostvariv, zbog činjenice da se iz sveta ideja mora prevesti u svet realnosti, i da ne pruža najbolje objašnjenje za neke od ukorenjenih moralnih intuicija.⁶

Pre svega, želim da ukažem na određenu nedoumicu koju ostavlja argument zasnovan na premisama od kojih polazi Dimitrijević. Evo šta imam na umu: ako prihvatimo da koncept demokratije u vrednosnom smislu jeste iscrpljen jednakom slobodom i predstavlja samo izraz priznavanja takve slobode – kao što Dimitrijević tvrdi – onda se *posledično nužno* zaštitom demokratije štiti jednaka sloboda. Razložiću problem na

6 O perfekcionistačkom i političkom liberalizmu videti ukratko u: Nussbaum, M., 2011, Perfectionist Liberalism and Political Liberalism, 39 *Philosophy and Public Affairs* 1, pp. 3–45.

više propozicija. Pretpostavimo da postoji saglasnost oko toga šta *jeste* demokratija (D), tj. da je realnost koju označavamo ovim konceptom ista. Prateći Dimitrijevića, recimo da je vrednost ovakve realnosti u tome što je sačinjava set normi i institucija kojima se obezbeđuje jednakost autonomija pojedinaca sa slobodnom voljom (nazovimo ovo vrednosnim jezgrom demokratije: VD). Ako prihvatimo da militantna demokratija štiti D, onda se njome indirektno uvek štiti i VD. Čini se kao da je dilema u sledećem: ili militantna demokratija zapravo ne štiti demokratiju, ili je štiti, čime se onda nužno brane i jednaka prava. Dimitrijević bi – može se pretpostaviti – branio prvu tvrdnju u ovom slučaju i argumentovao da militantna demokratija i jeste antidemokratski institut. Ovo objašnjenje, međutim, važilo bi samo u slučaju da se može staviti znak jednakosti između D i VD; no, očigledno, ta mogućnost nije otvorena jer ne ostavlja dovoljan konceptualni prostor između realnosti i vrednosti.

Izgleda da problem nastaje zbog neodrživosti prve premise (pretpostavke o saglasnosti u pogledu značenja demokratije), odnosno ključ dileme leži u odgovoru na pitanje šta demokratija jeste. Za Dimitrijevića, odstupanje od poštovanja jednake moralne autonomije pojedinaca *nije demokratija* već njeno negiranje. Mislim da je ovaj stav teško održiv u nerafiniranom obliku. Dva su načina razmišljanja o problemu militantne demokratije: ako, sledeći Dimitrijevića, postavimo pitanje u ravan direktnog sukoba jednakih moralnih autonomija, njegov zaključak će možda slediti, ali ako prihvatimo da demokratija kao sistem štiti jednake moralne autonomije, onda se za demokratiju kao takvu vredi boriti, jer se sukob između sa ravni *sloboda pojedinca protiv slobode drugog pojedinca* na ravan *sloboda pojedinca protiv političkog sistema koji jedino može ostvariti takvu slobodu*. Navešću nekoliko razloga zbog kojih mislim da je drugi okvir bolji: prvo, on bolje objašnjava realnost demokratije koja bi se prema prvom modelu suočila sa paradoksom u kome nikada ne može biti nikad dostignuta; drugo, ukoliko se u obzir uzme varijabla *vremena*, zahtev za preventivnom zaštitom demokratije na uštrb formalno shvaćenih prava može se logički izvesti i iz jednakosti autonomija; treće, postoji niz moralnih intuicija zasnovanih na supstantivnom određenju autonomije koje se lakše mogu integrisati u takvu konceptualizaciju.

U narednom koraku pokazaću da demokratija uvek sadrži element proizvoljnosti, što dovodi do toga da je odstupanje od jednake autonomije nužno njen sastavni deo; ako je ovo tačno, onda sledi zaključak da demokratija i ne može postojati u obliku u kojem je vidi Dimitrijević. Pretpostavimo da vrednosno jezgro demokratije zaista čini moralna jednakost svih građana. (Ostavljajući bez odgovora teško pitanje zašto se ne prizna je jednakost *svih* ljudi ako je takvo vrednosno utemeljenje posledica jednake moralne vrednosti bića sa slobodnom voljom, jer je prva i osnovna

proizvoljnost demokratije sadržana u postojanju granica među demokratskim zajednicama). Ukoliko bi ovo bilo tačno, onda bismo mogli relativno lako zaključiti šta bi tačno demokratija trebalo da bude. Vrednost na kojoj počiva ovaj sistem bila bi nužna i dovoljna da se odredi *idealna* demokratija.

Ovde se suočavamo sa problemom. Ukoliko se osvrnemo na koncept demokratije, on mora početi od konkretnih uređenja koja tako nazivamo. No ova su uređenja veoma različita: zahtev za jednakim moralnim autonomijama u javnoj sferi ostvaruje se kroz niz konkretnih režima koji se razlikuju u pogledu načina odlučivanja, izbornog sistema, najznačajnijih državnih organa itd. Naravno, može se reći da svi ti sistemi zadovoljavaju minimum političke moralnosti koji bilo koja demokratija mora ispuniti. Ali, takođe, možemo zaključiti da je za ostvarenje ideje o moralnoj jednakosti neophodna demokratija, koja nužno počiva na određenoj *proizvoljnosti*. Budući da se pitanje načina donošenja odluka negde mora preseći i time načiniti određeni otklon ka svetu vrednosti da bi poredak dobio svoje konkretno obličje (recimo, moraju se povući granice izbornih jedinica ili odrediti većina potrebna za donošenje odluke u parlamentu), koncept demokratije nužno podrazumeva i da će neko ostati bez potpunog izraza svoje jednake slobodne volje *bez obzira na to što ne narušava istu takvu volju drugih*. U demokratskoj igri neko je uvek gubitnik, na štetu svoje slobodne volje koja ne dobija puni izraz niti apsolutno jednaku šansu, i to iz razloga koji imaju veze isključivo sa realnošću demokratskog poretka (koji ne postoji u svetu ideja već u stvarnosti) a ne sa poštovanjem jednake slobode drugih. Ovo pokazuje da nije tačna pretpostavka da se svako odstupanje od apsolutne jednakosti volja opravdava samo narušavanjem takvih volja drugih, već i time da je potrebno održati sistem koji će težiti tim vrednostima makar ih nikad u potpunosti ne dostigao.

Takođe, ovo pothranjuje sumnju u centralnu pretpostavku da se vrednost demokratije iscrpljuje u zahtevu za poštovanjem jednakosti slobode svakog pojedinca. Da bi takva sloboda došla iole blizu svog idealnog izraza, nužno je načiniti određene ustupke, a sistem koji jedini može ostvariti približnu jednakost volja spremni smo da branimo čak i kada je tek približan. Preduprediću ovde jedan od mogućih prigovora: ne radi se u izloženom argumentu o grešci u normativnom zaključivanju od onoga šta jeste do onoga šta bi trebalo da bude, nego o ukazivanju na to da se vrednost demokratije i ne može u potpunosti objasniti jednostavnim modelom jednakosti volja, jer se time dolazi do paradoksa da demokratija nikada ne može dostići svoje vrednosno jezgro. Drugim rečima, prema jednostavnom modelu jednakosti volja, nijedna *demokratija nije demokratija* ukoliko svako odstupanje od jednakosti volja potkopava njen temelj. Ovde se može prigovoriti da – iako je ovaj uvid tačan – on samo pokazuje da vrednost demokra-

tije mora biti ostvarena u okviru onoga što je realno moguće. Međutim, ključna je teza koju želim da naglasim, time se VD podređuje onome što je *realno moguće* (D) a to može podrazumevati da je konceptualno moguć i empirijsko-kauzalni i instrumentalni argument koji pokazuje da D nije realna mogućnost kada se, recimo, govorom vređa poredak iako se striktno govoreći ničija autonomija direktno ne povređuje.

Ako je prethodni argument validan, tačna je i sledeća tvrdnja: postoji moralni razlog da se demokratija štiti čak i kada u nekim slučajevima ona ne uvažava apsolutnu jednakost autonomije pojedinaca. U suprotnom, morali bismo prihvatiti tezu da se demokratija ne bi trebalo štiti nikada, jer će ona uvek biti delimično proizvoljna. Naravno, ovo ne dovodi u sumnju kompletan argument zasnovan na jednakoj autonomiji, ali pokazuje da postoje kolektivne posledice po autonomiju koje se moraju predupređiti iz moralnih razloga zasnovanih na zahtevu za autonomijom ali koji se istovremeno ne mogu svesti na skup pojedinačnih autonomija: svako onaj čiji glas vredi manje, jer recimo dolazi iz veće federalne jedinice, žrtvuje deo jednakosti svoje autonomije zarad sistema koji tu autonomiju omogućava. Jasno je da se ponašanja koja mogu ugroziti postojanje ekstenzije koncepta demokratije (D) posledično odražavaju na njeno vrednosno jezgro (VD). Stoga smatram da je neophodna dublja analiza koja bi ukazala kada ponašanja koja militantna demokratija zabranjuje (govor mržnje, udruživanje sa ciljevima protivnim demokratiji) zaista dovode do njenog urušavanja.

Mislim, takođe, da deo problema nastaje jer se izbor između prava pojedinaca i demokratije kao sistema mora staviti u vremensku perspektivu. Povreda prava mora postojati pre nego što se na nju može reagovati; iako postoji preventivno delovanje da bi se povreda prava sprečila, ono se striktno uzevši ne može odnositi na povredu prava već na moguću ili pretpostavljenu povredu prava. Ukoliko pođemo od striktno deontološke pretpostavke da su prava „džoker karta”⁷ koja isključuje sve druge razloge za delovanje (moralne i druge), onda dolazimo u apsurdnu situaciju u kojoj se prava rušilaca demokratije moraju brižljivo štiti iako sa sigurnošću možemo reći da će njihovo ponašanje dovesti do nestanka prava svih drugih. Pretpostavimo da postoji neko ponašanje P koje će izvesno dovesti do nestanka poretka D, ali kojim se istovremeno *direktno* ne povređuje pravo nijednog pojedinca (čiji skup, prema ovom modelu, sačinjava VD); recimo, to može biti stranka koja ne narušavajući ničija prava uživa poverenje većine građana sa političkim programom ukidanja parlamenta i koja će izvesno osvojiti većinu na narednim izborima. U ovom trenutku P ne narušava ničija prava, ali je usmereno protiv D, čime u budućnosti sa

7 Dworkin, R., Rights as Trumps, u: Waldron, J. (ed.), 1984, *Theories of Rights*, Oxford, Oxford University Press, pp. 153–67.

izvesnošću nestaje i VD. Sumnjam da postoji puno argumenata u prilog tezi da je ustav – prema čuvenoj metafori sudije Roberta Džeksona – „samoubilački pakt”⁸. Čak i ako autonomija pojedinca ima leksički prioritet nad sistemom, treba uvideti da su u ovom slučaju u igri autonomije drugih pojedinaca koje će sa izvesnošću nestati ako nestane i sistem koji ih omogućava.⁹

Ostavljajući mogućnost da intuicije drugih idu u suprotnom smeru – da zaista treba žrtvovati prava svih jer nikada sa sigurnošću ne možemo znati da li će do povrede prava doći – te ne ulazeći u metafizičku misterioznost takvog prioriteta individualne autonomije, predlažem da se problem ipak rešava u realnijem okviru koji bi podrazumevao institucionalne garancije kod ovakvih preventivnih mera, ali koji bi izbegao da individualna prava postanu oltar sopstvene destrukcije. Konačno, u konkurenciji su dva argumenta zasnovana na empirijskoj spekulaciji. Jedan je argument klizave padine – ako vlada danas počne preventivno da narušava prava, sutra će skliznuti u diktaturu. Drugi je argument prema kome ako sa izvesnošću znamo da će demokratija stradati, možemo imati razloga da delujemo preventivno čak i ograničavanjem prava. Mislim da je u ovakvim slučajevima uputnija izgradnja kompleksnih institucionalnih mehanizama koji će pokušati da postignu kompromis između dve vrednosti u koje verujemo (poštovanje individualnih prava i zaštita poretka koji ih štiti) nego filozofski argumenti koji mogu rezultovati u neintuitivnim posledicama. Svima je jasno da su obe stvari opasne i ne vidim razloga da se ne spreče, pa i po cenu da se unese doza fleksibilnosti u sistem prava, uz najveće moguće garancije da se postupak neće zloupotrebiti.

Ipak, da bih dalje utemeljio ovaj zaključak, ne želim da se ograničim na argument zasnovan na realnosti ostvarenja demokratije. Sugerisaću da je moguć složeniji model koji polazi od osnovnog i tačnog uvida Dimitrijevića da je u osnovi demokratije zahtev za priznanjem moralne jednakosti, ali koji ovoj vrednosti pridodaje i druge. Dakle, takav model je komplementaran formalnom modelu jednakih autonomija, no istovremeno pruža potpunije moralno opravdanje za ograničenje političkih prava i sloboda merama militantne demokratije. Dve su teze na kojima se zasniva ovaj model. Prvo, vrednost demokratije može se shvatiti i instrumentalno, a takva vrednost se ne iscrpljuje jednakom autonomijom, već je uzima kao polaznu tačku. Drugo, da bi se opravdala instrumentalna vrednost demokratije,

8 *Terminiello v. City of Chicago*, 1949, 337 U.S. 1, p. 36; Justice Robert Jackson, izdvojeno mišljenje.

9 Naravno, neko ko zastupa tezu da jedino povreda prava drugih može predstavljati legitiman osnov mera militantne demokratije može proširiti koncept povrede prava i na preventivno delovanje protiv povrede; ovo bi bilo ispravno gledište, no time se gubi centralni argument protiv mera militantne demokratije.

nephodno je pokazati da se autonomija ne može odrediti samo formalno, već joj se mora dodati i moralna suština, čime se napušta model apsolutne neutralnosti države u pogledu izbora pojedinaca. Zbog ograničenja u pogledu prostora, cilj mi je sledeći: ne želim da pokažem da je sve što ću reći bezuslovno tačno, već da razmišljanje u ovom smeru može da nas dovede do boljeg razumevanja opravdanosti mera militantne demokratije.

Na način na koji se Dimitrijević pita u čemu se sastoji vrednost demokratije, možemo se zapitati u čemu je vrednost autonomije. Predložiću da se autonomija ne štiti samo u formalnom obliku (mehanizmima koji formalno daju jednaku šansu za njeno ostvarenje), već i suštinski, stvaranjem i očuvanjem uslova u kojima pojedinci mogu ostvariti svoj puni ljudski potencijal i slobodu odlučivanja. Ukoliko se prihvati suštinsko određenje autonomije, onda neće svi izbori koje pojedinci čine a ne narušavaju ničija prava biti jednako vredni sa moralnog stanovišta. Autonomija, u tom smislu, ne svodi se samo na zaštitu *interesa*, već predstavlja i *vrlinu* karaktera. Izbori za koje je jasno da ne iskazuju vrlinu, a za koje je verovatno da će u perspektivi ugroziti autonomiju drugih, nisu moralno vredni. Prema ovoj koncepciji autonomije, postoje moralne dužnosti koje ograničavaju formalnu autonomiju pojedinca, a koje ne proizilaze direktno iz autonomije drugih, dok su istovremeno veoma značajne za stvaranje uslova pod kojima se autonomija drugih može ostvariti.

Dopustite mi da objasnim. Zamislimo situaciju u kojoj bi trebalo moralno da ocenimo delovanje dva čoveka. Petar koristi sopstvenu autonomiju da provede sve svoje slobodno vreme igrajući video-igre; uvek poštuje druge, no nikada ne nalazi vremena da se uključi u javne poslove niti ga zanima šta se dešava u njegovoj zajednici. Marko, sa druge strane, uključuje se redovno u javni život, pokušavajući da stvori bolje uslove za život i sebe i drugih. Iako i Petar i Marko ne povređuju prava drugih koristeći svoju autonomiju, čini se da bi se izgubilo nešto od smisla koji pridajemo moralnom životu ukoliko bi se njihova ponašanja izjednačila; teško je nemati osećaj da Petru nešto izmiče na moralnom planu, da je njegovo ponašanje – iako ne povređuje tuđu autonomiju – moralno lošije od Markovog. Bilo bi pogrešno sugerisati da država treba da nametne Petru moralno poželjno ponašanje, no zasigurno može stimulisati autonomiju koja je vredna i stvarati uslove u kojima takva autonomija cveta. Autonomija je, dakle, vredna jer priznaje moralnu jednakost pojedinaca ali i jer omogućava vredne izbore: stoga se mora poštovati, no nije džoker karta koja nas sprečava da primetimo da su neka ponašanja manje vredna od drugih. Džozef Raz je u pravu kada piše sledeće:

Budući da je naša briga za autonomiju briga da omogućimo ljudima da imaju dobar život, ona nam daje razlog da štitimo onu autonomi-

ju koja bi mogla biti vredna. Obezbeđenje, očuvanje ili zaštita loših opcija ne omogućuje pojedincu da uživa vrednu autonomiju.¹⁰

Demokratija ima posebnu ulogu u održanju strukture koja omogućava vrednu autonomiju. Konceptija autonomije kojoj je dodata moralna suština omogućava nam da vidimo i vrednost demokratije koja prevazilazi priznanje formalne jednakosti slobodnih volja; demokratiju ne treba razumeti kao statičnu kategoriju koja štiti formalnu autonomiju, već i dinamički proces izgradnje autonomije i stvaranja uslova da je svi pojedinci zaista i uživaju. Demokratija stoga nije prost zbir sloboda i interesa, već postavlja pred pojedinca zahtev za ispunjenjem građanske vrline. Građanin, na primer, ima moralnu dužnost da u svojim javnim izborima postupa pravdoljubivo i istinoljubivo; njegovi izbori u tom smislu trpe moralno (no ne uvek i faktičko) ograničenje. Ovakvo određenje demokratije podrazumeva da su izbori pojedinaca ograničeni koncepcijom javnog dobra i uzimanjem perspektive drugih u obzir u političkoj sferi.

Demokratija ostvaruje najmanje dve povezane funkcije zasnovane na ovakvom moralističkom određenju. Prvo, ona je mehanizam kolektivnog odgovaranja na moralne dileme na način prilagođen činjenici da su interesi građana suprotstavljeni. Prateći Duija, možemo videti demokratiju i kao „društveno traganje” (*social inquiry*). Kako on navodi:

Metod demokratije [...] je da učini konflikte [pojedinačnih interesa] javnim, pri čemu se njihovi specifični zahtevi mogu raspravljati i procenjivati u svetlu inkluzivnijih interesa od onih koji su sadržani u bilo kojem od njih pojedinačno.¹¹

Takva koncepcija demokratije predstavlja kolektivno dobro, a ranjiva je na ponašanja koja sprečavaju da se različite perspektive jednako uključe u proces odlučivanja, te stoga odbija da drži jednako vrednim sve izbore pojedinaca bez obzira na nivo egoizma koji iskazuju. Drugo, demokratija prema ovom modelu služi kao generator moralnog obrazovanja građana koji grade karakter učestvujući u javnom životu u kome se uvažavaju inte-

10 Raz, J., 1986, *The Morality of Freedom*, Oxford, Oxford University Press, p. 412.

11 Dewey, J., *Liberalism and Social Action*, u: Boydston, J.A. (ed.), 1987, *Collected Works of John Dewey*, Vol. 11, Southern Illinois University Press, p. 56. Djuijev ideal demokratije veoma je blizak danas daleko poznatijem pojmu deliberativne demokratije. Videti, na primer: Habermas, J., 1996, *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, MIT Press, Cambridge, MA; Cohen, J., *Procedure and Substance in Deliberative Democracy*, u: Christiano, T., 2002, *Philosophy and Democracy: An Anthology*, Oxford University Press, Oxford, pp. 17–38; Gutmann, A., Thompson, D., 2004, *Why Deliberative Democracy?*, Princeton University Press, Princeton. Za koncepciju demokratije blisku Djuijevoj, videti takođe: Rorty, R., 1991, *The Priority of Democracy to Philosophy*, u: *Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers*, Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 175–196.

resi i pogledi drugih, a sopstveni interes donekle ograničava potrebom da se o problemima zajednički odluči. U ovom procesu nepoželjna su ponašanja koja ne pridaju dovoljan značaj ulozi demokratije u građenju zajednice zasnovane na međusobnom razumevanju.

Stvar se, naravno, komplikuje kada se u jednačinu unese i uloga države u proceni moralne vrednosti izbora pojedinaca: ideja od koje mnoge liberale podilazi jeza. Jasno je da ovakvo određenje autonomije mora imati posledice na javnu politiku, no ne sledi nužno da se time zanemaruje mogućnost da država zloupotrebi svoj položaj. Jedna od osnovnih zamerki Dimitrijevića jeste da „režim u kome je militantna demokratija institucionalizovana nije svetonazorski neutralan” (str. 32) te da se posleratni nemački sistem odrekao te neutralnosti u korist stabilnosti. Međutim, zašto bismo smatrali da je jednaka sloboda vrednosno neutralna? Za Dimitrijevića, „[demokratske] vrednosti – koje se sve mogu svesti na princip jednake slobode za sve – nisu samo predemokratske; one su prepravne i prepolitičke” (str. 56) iz čega se izvodi zahtev za neutralnošću države prema različitim vrednosnim sistemima. Ponovo, ne ulazeći u metafizičke pretpostavke ove tvrdnje, jasno je da princip jednakosti slobode u sebi već podrazumeva vrednosni sud. Tolerancija prema različitim viđenjima dobrog života takođe nije neutralna, već oslikava određeni moralni zahtev. Dalje, liberalna teorija uobičajeno postavlja zahtev „razumnosti” pred koncepcije dobrog života koje bi trebalo tolerisati, što je takođe koncept koji sadrži evaluativnu dimenziju.¹² Dakle, ako nam je moralni odgovor ponekad već poznat unapred – recimo, znamo da je neka opcija „nerazumna” ili ugrožava autonomiju drugih – zbog čega bismo tolerisali stavove za koje takođe možemo tvrditi da nisu moralno prihvatljivi?

Zahtev za neutralnošću države u pogledu koncepcija dobrog života jednako se naslanja na princip slobodne volje kao i na postojeće *neslaganje u pogledu vrednosti*. Da pojasnim: taj zahtev je kako posledica priznanja jednakih volja, tako i nesaglasnosti u pogledu toga šta čini dobar život, no ne sledi ni iz jedne od ove dve premise da ne postoji niz normativnih razloga koji nisu podložni različitim tumačenjima. Ne postoji država koja ograničava slobodu isključivo istom takvom slobodom drugih – plaćanje progresivnog poreza, vezivanje sigurnosnog pojasa, dužnost sprečavanja samoubistva i čitav niz drugih zahteva ne mogu se lako dovesti u sklad sa neutralnošću države prema izborima pojedinaca. Drugim rečima, savremena država redovno ustoličava institute koji odstupaju od ideala slobodne volje i zasnivaju se na stvaranju uslova za ostvarivanje određene koncepcije dobrog života koja se smatra moralno poželjnom. Odgovor, dakle, leži u nalaženju ravnoteže između prihvatljivih i neprihvatljivih ponaša-

12 U političkoj filozofiji, ovaj zahtev je najjasnije izložen u Rawls, J., 1993, *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press, a u etici u Scanlon, T., 1998, *What do We Owe to Each Other*, Cambridge MA, Harvard University Press.

nja, pri čemu – sudeći barem prema postojećoj praksi u demokratskim državama – zaštita javnog dobra, u koje spada i demokratija zasnovana na suštinskom određenju autonomije, nije izvanmoralna kategorija.

Vreme je da se izloženo sumira. Podsetimo se: tvrdio sam da je odstupanje od ideala jednakosti volja nužno u svakoj demokratiji ne samo iz razloga narušavanja jednakih volja drugih; ukazao sam da se demokratija, kao sistem koji jedini može da omogući ostvarenje autonomije, mora štiti u slučajevima kada je jasno da će doći do njenog uništenja, pa čak i po cenu da se neka prava ograniče, jer se ustav ne može razumeti kao „samoubilački pakt”; pokušao sam da pokažem da – ako se autonomija shvati u suštinskom a ne formalnom obliku – možemo videti kako se vrednost demokratije proteže i izvan uske koncepcije jednakih slobodnih volja koje se poput bilijarskih kugli sudaraju i odbijaju, te da je stoga neophodno političkoj autonomiji pridodati zahtev javne vrline koji je između ostalog usmeren na očuvanje sistema u kome se autonomija ostvaruje i neguje; tvrdio sam da zahtev za svetonazorskom neutralnošću nije izveden iz nevrednosnog suda, već iz određenog shvatanja autonomije dopunjenog epistemološkom nezvesnošću i moralnim neslaganjem; na kraju, zaključio sam da ne postoji država koja živi nepaternalistički liberalni ideal u potpunosti i da se moralni stavovi u pogledu kojih ne postoji neslaganje mogu opravdano štiti državnim politikom – ako ne represivno, onda barem stvarajući sistem podsticaja koji će učiniti skupljim zastupanje opcija kojima se ne iskazuje javna vrлина. Osnovna poruka je da država ima dužnost da poštuje autonomiju pojedinaca, ali da takođe ima pozitivnu obavezu da održava društveni sistem koji omogućava i unapređuje ostvarivanje stvarne autonomije.

Mislim da se u skladu sa ovim može modifikovati Dimitrijevićev princip koji određuje dozvoljenost mera militantne demokratije. Kao što sam napomenuo, ne mislim da je ovaj drugi model suprotan njegovom, već *komplementaran*. Dimitrijević predlaže sledeće:

Država bi bila ovlašćena da tvrdi da je demokratija ugrožena i da na osnovu ovakvog uvida poduzima represivne mere, uvek kad – i samo kad – može da dokaže da delanje koje je predmet spora, odnosno kome se spočitava zloupotreba prava, doista predstavlja povredu prava drugih članova zajednice. (str. 60)

Ovaj zahtev može se tumačiti uže i šire. S jedne strane, može se razumeti kao isključivanje svakog delovanja države merama militantne demokratije koje nije reakcija na direktnu povredu prava. S druge strane, može se tvrditi da država treba da deluje i onda kada je povreda prava indirektna, tj. kada se ruši sistem koji štiti autonomiju ponašanjima koja po sebi nisu u skladu sa iskazivanjem vredne autonomije u javnoj sferi. Suštinsko određenje autonomije, kao i koncepcija demokratije koja ga prati, daju osnova da

se prihvati ovo drugo, šire tumačenje. U svakom slučaju – nastojao sam da pokažem – takvo tumačenje je validna opcija koju vredi razmotriti.

LITERATURA

1. Berlin, I., 1969, *Four Essays on Liberty*, Oxford, Oxford University Press.
2. Beširević, V. (ur.), 2013, *Militantna demokratija – nekada i sada*, Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik, Beograd.
3. Bobbitt, P., 2002, *The Shield of Achilles: War, Peace, and the Course of History*, New York, Alfred A. Knopf.
4. Cohen, J., Procedure and Substance in Deliberative Democracy, u: Christiano, T., (2002) *Philosophy and Democracy: An Anthology*, Oxford University Press, Oxford.
5. Dewey, J., Liberalism and Social Action, u: Boydston, J.A. (ed.), 1987, *Collected Works of John Dewey*, Vol. 11, Southern Illinois University Press.
6. Dworkin, R., Rights as Trumps, u: Waldron, J. (ed.), 1984, *Theories of Rights*, Oxford, Oxford University Press.
7. Gutmann, A., Thompson, D., 2004, *Why Deliberative Democracy?*, Princeton University Press, Princeton.
8. Habermas, J., 1996, *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, MIT Press, Cambridge MA.
9. Jackson, R., 1949, izdvojeno mišljenje u: *Terminiello v. City of Chicago*, 337 U.S. 1.
10. Loewenstein, K., 1937, Militant Democracy and Fundamental Rights I, 31 *American Political Science Review* 3.
11. Loewenstein, K., 1937, Militant Democracy and Fundamental Rights II, 31 *American Political Science Review* 4.
12. Loewenstein, K., 1938, Legislative Control of Political Extremism in European Democracies I, 38 *Columbia Law Review* 4.
13. Loewenstein, K., 1938, Legislative Control of Political Extremism in European Democracies II, 38 *Columbia Law Review* 5.
14. Müller, J-W., Militant Democracy, u: Rosenfeld, M., Sajó, A. (ur.), 2012, *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford.
15. Nussbaum, M., 2011, Perfectionist Liberalism and Political Liberalism, 39 *Philosophy and Public Affairs* 1.
16. Rawls, J., 1993, *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press.
17. Raz, J., 1986, *The Morality of Freedom*, Oxford, Oxford University Press.
18. Rorty, R., 1991, The Priority of Democracy to Philosophy, u: *Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers, Vol. 1*, Cambridge University Press, Cambridge.
19. Sajó, A. (ur.), 2004, *Militant Democracy*, Eleven International Publishing, Utrecht.
20. Scanlon, T., 1998, *What do We Owe to Each Other*, Cambridge MA, Harvard University Press.
21. Thiel, M., 2009, *The Militant Democracy Principle in Modern Democracies*, Ashgate, Farnham.
22. Waldron, J., 2012, *The Harm in Hate Speech*, Cambridge MA, Harvard University Press.

MILITANT DEMOCRACY AND AUTONOMY

Boško Tripković

SUMMARY

The concept of militant democracy – understood as the restriction of rights in order to protect the democratic form of government from authoritarian threats – is fraught with tensions. The main one is this: is it possible for a democracy to limit democratic rights at its ontological core and still remain a democracy? The essay reviews Violeta Beširević's edited volume *Militant Democracy – Past and Present* and in so doing endeavors to answer this question.

In the first part, the author evaluates the contributions to the volume. The volume will be a point of reference for all future debates and research on militant democracy – it aptly deals with philosophical, sociological and legal issues, constantly reflecting on both the theoretical and practical implications of the main tension that haunts militant democracies. The essay concludes that *Militant Democracy – Past and Present* has an immense educational potential for all the relevant political and legal actors in contemporary Serbian society, and should be on their reading list in years to come.

In the second part, the author analyzes the claim that recognition of equal autonomy exhausts the value of democracy, and that militant democracy is unjustified to the extent to which it restricts such autonomy. The claim needs refinement and a more nuanced understanding of both democracy and autonomy: it neglects the contingent character of democratic government and the distinction between the value and reality, and therefore leads to a paradoxical conclusion that no democracy is really a democracy; it also pays insufficient attention to the fact that the democracy is the only framework for achieving equal autonomy, and that the protection of democracy necessarily implies the protection of equal autonomy. The essay argues for an understanding of democracy as a system that maintains the conditions for flourishing of autonomy. It contends that the state should not sacrifice its duty to protect and preserve valuable autonomy for the sake of neutrality. The author concludes that the state can restrict invaluable autonomy to protect democracy, and that militant democracy is neither paradoxical nor necessarily unjustified.

Key words: militant democracy, autonomy, liberalism, human rights, political rights, constitution, freedom of speech, the prohibition on political parties.

Dostavljeno Redakciji: 20. oktobra 2013. god.

Prihvaćeno za objavljivanje: 18. novembra 2013. god.